

УДК 685.341.85:006.83

В.А. Отрошко, аспірант

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

Н.В. Мережко, д-р техн. наук

Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна

ОЦІНЮВАННЯ ВІДПОВІДНОСТІ ДИТЯЧОГО ВЗУТТЯ

В.А. Отрошко, аспирант

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

Н.В. Мережко, д-р техн. наук

Киевский национальный торгово-экономический университет, г. Киев, Украина

ОЦЕНКА СООТВЕТСТВИЯ ДЕТСКОЙ ОБУВИ

Valentyna Otroshko, PhD student

Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine

Nina Merezhko, Doctor of Technical Sciences

Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine

ASSESSMENT OF CONFORMITY OF CHILDREN'S FOOTWEAR

Розглянуто ситуацію на вітчизняному ринку шкіряного взуття. Охарактеризовано основні проблеми ринку, що сприяють актуалізації питання оцінювання відповідності. Підкреслено основні ключові аспекти оцінювання відповідності в Україні. Проаналізовано нормативну документацію з питань оцінювання відповідності. Розглянуто проблеми та перспективи членства України в СОТ та Угоди про асоціацію з ЄС.

Ключові слова: оцінювання відповідності, технічні регламенти, якість, безпека, дитяче взуття, технічні бар'єри, СОТ, ЄС.

Рассмотрена ситуация на отечественном рынке кожаной обуви. Охарактеризованы основные проблемы рынка, которые способствуют актуализации вопроса оценки соответствия. Подчеркнуты основные ключевые аспекты оценки соответствия в Украине. Проанализировано нормативную документацию по вопросам оценки соответствия. Рассмотрены проблемы и перспективы членства Украины в ВТО и Соглашения об ассоциации с ЕС.

Ключевые слова: оценка соответствия, технические регламенты, качество, безопасность, детская обувь, технические барьеры, ВТО, ЕС.

In this article the state of domestic market of footwear is considered. The main challenges of the market, which contribute to actualization the issue of assessment of conformity, were described. The main aspects of conformity assessment in Ukraine were highlighted. Also it was analyzed the state of normative documentation on conformity assessment in Ukraine. Implications and prospects of Ukraine's membership in WTO and the Association Agreement with the EU were considered.

Key words: assessment of conformity, technical regulations, quality, safety, children's footwear, technical barriers, WTO, EU.

Постановка проблеми. Як відомо, вітчизняний ринок насичений товарами як вітчизняного, так і закордонного виробництва. Звичайно, це позитивна риса, коли внутрішній ринок країни не обмежений товарами лише власного виробництва, що можна пояснити декількома чинниками. По-перше, наявність конкурентів-імпортерів стимулює вітчизняного виробника вдосконалювати продукцію, впроваджувати нові технології, тим самим підвищуючи якість товару з метою завоювання домінуючої позиції на ринку. По-друге, асортимент досить широкий і споживач має значний вибір серед продукції вітчизняних та закордонних виробників. Але, з іншого боку, закордонна продукція не завжди супроводжується необхідними документами, що підтверджують відповідність (сертифікатами відповідності, деклараціями про відповідність тощо) і, відповідно, гарантія якості таких товарів сумнівна, що є значною проблемою, особливо коли мова йде про товари дитячого асортименту.

Першочергове завдання держави у сфері торгівлі та виробництва – це забезпечення відповідних умов для діяльності та розвитку вітчизняного виробництва, що дозволить розширювати ринки збуту продукції, з іншого боку – це ретельний контроль за імпортною продукцією, що надходить на внутрішній ринок України з метою попередження продажу неякісної та небезпечної продукції. Захисним механізмом є досконала система оцінювання відповідності продукції як гарантія, що встановлені вимоги до продукції, процесу, послуги були виконані, що стосується як вітчизняної, так і імпортної продукції.

Мета статті – проаналізувати процедуру та нормативну базу оцінювання відповідності дитячого взуття з зазначенням основних проблем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні, згідно зі статистичними даними, показник виробництва взуття в Україні на одну особу становить 0,6 пари і не змінюється з 2010 року [1]. Іншими словами, вітчизняне виробництво не має можливості забезпечити наявний в Україні попит на взуття, тому на внутрішньому ринку України широко представлено взуття закордонних виробників, причому частка останнього сягає приблизно 80 % [2].

Важливо зазначити, що статистичні дані не розкривають повної картини стану вітчизняного ринку взуття. Необхідно враховувати, що достатня кількість фірм-виробників взуття працюють за спрощеною системою оподаткування, яка не передбачає звітність у натуральних показниках. Тому дані, заявлені Державним комітетом статистики України, не можуть повністю охарактеризувати реальну ситуацію на ринку взуття. Іншою причиною ж є фальсифікування даних про взуття, що перетинає кордон України, а особливо ціни за товар. За посиленого контролю митної вартості імпортного взуття цей показник одразу зростає до 10–12 доларів за пару (що теж мінімум у 2–3 рази нижче реальної ціни) і відповідно зростають бюджетні платежі при розмитненні (33 % від ціни), сплачувати які постачальники не зацікавлені. Вихід з такої ситуації – контрабанда. У цьому випадку статистика показує різке зниження імпорту. Це «сірий» імпорт. У цьому і суть недобросовісної конкуренції [2].

Динаміка обсягів виробництва шкіряного взуття в Україні за 2009–2013 роки представлена на рис. 1. За останні 13 років взуттєва промисловість стабільно збільшувала обсяги виробництва до рівня 29,35 млн пар за рік [1].

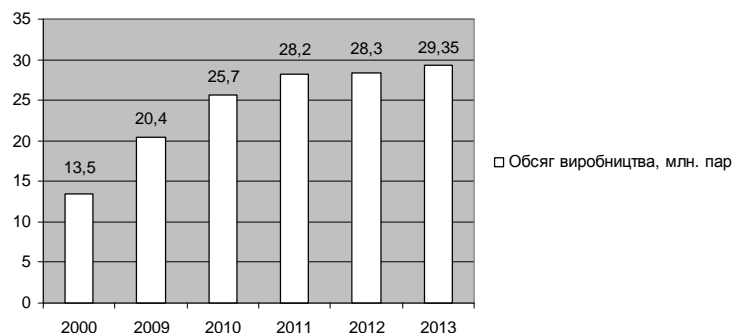

Рис. 1. Динаміка обсягів виробництва шкіряного взуття в Україні за 2009–2013 роки, млн пар
Джерело: [1].

Проаналізувати обсяги вітчизняного виробництва взуття за статево-віковими ознаками не має можливості – статистичні дані дають лише розподіл інформації за матеріалами верху взуття. Але, аналізуючи наявний у роздрібній мережі асортимент, можна з впевненістю сказати, що вітчизняне виробництво представлено чоловічим, жіночим та дитячим взуттям всіх вікових категорій.

Аналіз експортно-імпортних операцій показав, що обсяги імпорту взуття в Україну значно перевищують обсяги експорту взуття вітчизняного виробництва (рис. 2) [3].

Безперечним лідером імпорту є Китай (> 50 %), а експорту – Італія (табл.).

Лідерство Китаю негативно впливає на споживача, оскільки якість китайського взуття, переважно, невисока – низький рівень досконалості виробничого виконання, використання штучних матеріалів, низька надійність. Саме тому дуже важливо контролювати якість та відповідність імпортного взуття вимогам нормативної документації.

Така ж ситуація і з дитячим шкіряним взуттям, якість якого повинна бути на найвищому рівні. Враховуючи скасування обов'язкової сертифікації дитячого взуття з 1 жовтня 2013 року, питання оцінювання відповідності постає ще більш гостро.

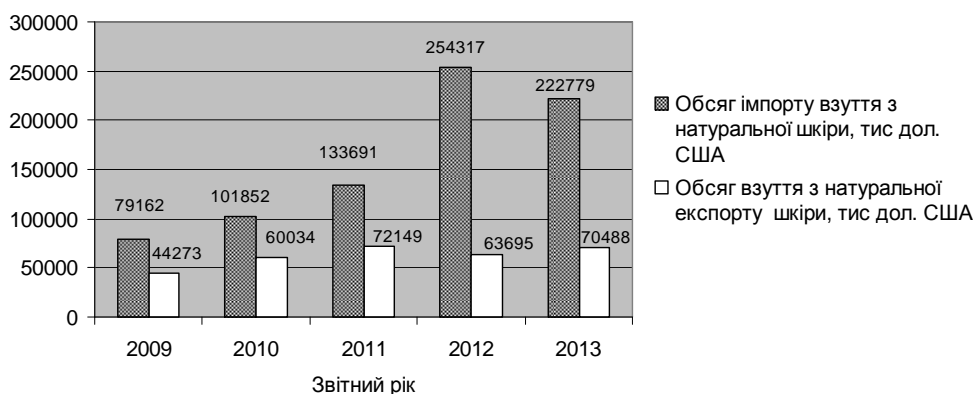

Рис. 2. Експорт-імпорт шкіряного взуття за 2009–2013 роки, тис. дол США
Джерело: [3].

Таблиця

Частка країн-лідерів у загальному обсязі експорту/імпорту [3]

Рік	Країна-імпортер, %			Країна-експортер, %		
	2009	Китай, 54,07	В'єтнам, 10,47	Індонезія, 6,25	Італія, 42,36	Росія, 13,58
2010	Китай, 57,62	В'єтнам, 10,93	Індонезія, 7,45	Італія, 33,68	Росія, 24,36	Румунія, 8,29
2011	Китай, 54,91	В'єтнам, 10,72	Індонезія, 6,65	Італія, 35,61	Росія, 27,10	Румунія, 11,19
2012	Китай, 71,29	Туреччина, 6,11	В'єтнам, 5,77	Росія, 32,05	Італія, 31,10	Румунія, 9,54
2013	Китай, 64,41	В'єтнам, 10,72	Туреччина, 4,15	Італія, 31,90	Росія, 31,72	Румунія, 10,15

До того ж періодичні перевірки дитячого взуття на відповідність вимогам нормативної документації Держспоживінспекцією мають невтішні результати: зокрема, недобросовісні виробники використовують синтетичні матеріали замість натуральних, як того вимагає НД [4]. Враховуючи цей та інші аспекти, Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів Наказом «Про внесення змін до наказу Держспоживінспекції України від 23.02.2012 № 38» від 07.03.2012 № 43 внесла до Переліку продукції підвищеного ступеня ризику дитяче взуття та одяг.

Тобто необхідність формування обов'язкових вимог до взуття для дітей обумовлено сучасним станом ринку взуття, який характеризується незначним обсягом вітчизняного виробництва та збільшенням імпортних виробів сумнівної якості та безпечності [5].

Вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) в 2008 році також дав потужний поштовх до вдосконалення та гармонізації НД (що стосується й дитячого взуття) та реформування установ системи інфраструктури якості, у тому числі щодо оцінювання відповідності.

Виклад основного матеріалу. Діяльність виробників на сьогодні майже повністю корелюється відповідно до вимог споживачів. Але, зважаючи на недостатню обізнаність споживачів у питаннях якості та безпечності товарів, отримуємо ситуацію, коли дитяче взуття, яке повністю задовольняє потреби споживача, не відповідає вимогам НД. До того ж у багатьох випадках споживач не має навичок ідентифікації використаних матеріалів і приймає синтетичні за натуральні, додатково ще й сучасні технології виробництва синтетичної шкіри дозволяють ввести в оману споживача.

У зв'язку з цим сьогодні дуже гостро стоїть проблема створення сучасних систем оцінювання відповідності, які, по-перше, супроводжувалися б законодавчо-нормативною базою, а по-друге, могли застосовуватися до якомога ширшого кола продукції [6].

Приєднання України до СОТ та підписання Угоди про технічні бар'єри у торгівлі започаткувало потужну роботу з реформування вітчизняної системи технічного регулювання загалом.

До широкого кола заходів, що є предметом Угоди про технічні бар'єри у торгівлі, належить і дія технічних регламентів та стандартів, включаючи вимоги щодо пакування, маркування та етикетування, а також процедури оцінювання відповідності техніч-

ним регламентам і стандартам, адже одним із факторів, що сприяє розвитку міжнародної торгівлі, є найбільш повна гармонізація технічних регламентів. Гармонізація технічних регламентів може здійснюватись через застосування міжнародних стандартів та визнання еквівалентності технічних регламентів інших членів СОТ. Міжнародні стандарти мають бути пріоритетними в усіх галузях промисловості.

Адекватність процедур оцінювання відповідності повинна бути забезпечена обов'язково. Тобто процедури оцінювання відповідності та їх застосування мають бути не більш жорсткими, ніж це є необхідним для отримання членом СОТ впевненості щодо відповідності товарів чинним технічним регламентам або стандартам.

Гармонізація законодавчих та нормативних актів України з нормами СОТ є досить складним процесом, що вимагає значних зусиль, проте аналіз зовнішньоторговельних відносин України свідчить, що вступ держави до СОТ сприяв активізації торговельних відносин з країнами-членами.

Членство в СОТ засвідчило необхідність підтримки на державному рівні процесу якомога ширшого визнання процедур оцінювання відповідності, зокрема через укладання угод з органами оцінювання відповідності інших країни-членів СОТ (наприклад, органами акредитації, органами сертифікації, лабораторіями); прийняття результатів процедур з оцінювання відповідності, проведених у межах міжнародних систем тестування та сертифікації товарів, членом яких є Україна. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності»» від 10.04.2008 № 255-VI наведено норми національного законодавства щодо процедур оцінювання відповідності продукції у повну відповідність з вимогами статті 6.1 Угоди ТБТ у частині визнання результатів процедур оцінювання відповідності у країнах-членах СОТ, навіть якщо такі процедури відрізняються від власних, за умови, що такі процедури надають таку ж упевненість у відповідності продукції чинним технічним регламентам чи стандартам, як їх власні [6].

Отже, членство України в СОТ вже започаткувало процес реформування вітчизняної системи технічного регулювання в Україні відповідно до міжнародних вимог, що дозволяє товарам вітчизняного виробництва створювати конкуренцію закордонним на міжнародних ринках.

Додатково відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС), що була підписана 27 червня 2014 року, була підписана Угода про асоціацію між Україною та ЄС – сторони зміцнюватимуть співробітництво у сфері технічного регулювання, стандартизації, ринкового нагляду, акредитації та робіт з оцінювання відповідності з метою поглиблення взаєморозуміння відповідних систем та спрощення доступу до відповідних ринків.

Зазначене співробітництво має дві позитивні сторони: 1) розширення ринків збуту вітчизняної продукції, стирання технічних бар'єрів та повномасштабний вихід на європейський ринок; 2) гарантія якості та безпечності імпортової продукції – захист прав споживачів.

У межах співробітництва Україна зобов'язана вживати необхідних заходів з метою поступового досягнення відповідності з технічними регламентами ЄС та системами стандартизації, метрології, акредитації, робіт з оцінки відповідності та ринкового нагляду ЄС.

ЄС підтримує усунення технічних бар'єрів у торгівлі з Україною в межах відповідних програм та проектів. До таких програм належить Програма підтримки галузевої політики з загальним бюджетом у розмірі 45 млн євро. Впровадження Програми розпочалося у 2009 році та триватиме до 2013 року (передбачається подовження періоду реалізації на один рік). У межах Програм підтримки галузевої політики ЄС та Україна визначають конкретні цілі, що ґрунтуються на стратегії країни у відповідному секторі.

Першочергове завдання, що стоїть перед Україною з цього питання, – це посилення та прискорення процесу реформування законодавства та установ системи інфраструктури якості, для того, щоб вітчизняна промисловість одержала усі можливі переваги від розширення транскордонної торгівлі та поліпшення інвестиційного клімату в Україні. Додатково це вплине і на споживача, адже водночас сприятиме ефективному регулюванню в усіх секторах економіки, забезпечить наявність безпечної продукції та послуг кращої якості для громадян. Реформування національної системи технічного регулювання прискорить приєднання України до Угоди про оцінювання відповідності та прийнятність промислової продукції.

Міжнародні процедури у сфері оцінювання відповідності регулюються зводом правил ISO/IEC. ISO – це Міжнародна організація зі стандартизації та IEC – Міжнародна електротехнічна комісія, які утворюють спеціалізовану систему стандартизації в міжнародному масштабі. Саме вираз «продукція, процес чи послуга», прийнятий у цьому комплекті правил стосовно об'єктів оцінювання відповідності у широкому сенсі, повинен розглядатися як вираз, що охоплює, наприклад, будь-який матеріал, компонент, обладнання, систему, інтерфейс, протокол, процедуру, функцію, метод, діяльність будь-яких органів чи окремих осіб [6].

На сьогодні метою розроблення і застосування технічних регламентів є захист життя та здоров'я людини, тварин, рослин, національної безпеки, охорони довкілля та природних ресурсів, запобігання недобросовісній практиці. А відповідність введених в обіг в Україні продукції, процесів та послуг технічним регламентам є обов'язковою [7].

Враховуючи обов'язковість відповідності дитячого взуття вимогам нормативної документації та їх приналежності до товарів підвищеного ступеня ризику, виникає питання щодо досконалості та цілісності діючої в Україні нормативної документації.

Основним документом для розробки технічних регламентів на продукцію шкіряно-взуттєвої галузі має стати Директива № L 057 від 05.03.1999. Важливо, щоб на відповідність технічним регламентам перевірялися насамперед взуттєві матеріали, а не лише готове взуття, адже на властивості готового взуття значно впливають матеріали [8]. Функціональні, естетичні властивості, а також властивості надійності (у тому числі й формостійкість взуття) – все це залежить від якісної та раціонально підбраної натуральної шкіри для дитячого взуття.

Найбільшою проблемою вітчизняної нормативної документації є те, що вона в більшості випадків є застарілою, не враховує багатьох аспектів та не гармонізована з закордонною документацією. Завойовувати зовнішній ринок з такою продукцією – складно, а ринки ЄС та Росії є дуже перспективними для українського виробника: європейський – за обсягом споживання виробів легкої промисловості, російський – за подібними вимогами споживачів до виробів.

Безпечність взуття (крім спеціального і захисного з визначеними функціями) у ЄС передбачено контроль за безпечністю використовуваних матеріалів. Вимоги до матеріалів, встановлені в ЄС, здебільшого, аналогічні з чинними в Україні.

Оцінюванням відповідності взуттєвих шкіряних матеріалів за показниками безпеки в Європі займається Міжнародна асоціація дослідження та тестування в галузі екології текстилю (ЕКО-ТЕСТ). Асоціація займається не тільки дослідженнями, а й розробленням науково обґрунтованих вимог безпеки текстильних матеріалів і виробів із них.

В Україні також національні стандарти, технічні регламенти та процедури оцінювання відповідності мають розроблятися на основі наукових досягнень, знань і практики [8]. Залучення науковців до розроблення нормативної документації, постійного вдосконалення вимог до продукції повинно бути інтенсивним. Тоді розроблена документація буде відповідати останнім досягненням науки та найповніше враховувати можливі небезпеки. Так, наприклад, показник формостійкості матеріалів та готового

взуття не нормується в нормативних документах, а його вплив на якість та безпечність дитячого взуття є беззаперечним.

До переліку основних нормативних документів, що регулюють процедуру оцінювання відповідності дитячого взуття, належать:

- Закон України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності”;
- Закон України “Про підтвердження відповідності”;
- Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження опису та правил застосування національного знаку відповідності”;
- Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Технічного регламенту модулів оцінки відповідності та вимог щодо маркування національним знаком відповідності, які застосовуються в технічних регламентах з підтвердження відповідності”;
- Декрет Кабінету Міністрів України “Про стандартизацію і сертифікацію”;
- Закон України “Про захист прав споживачів”;
- Закон України “Про загальну безпечність нехарчової продукції”;
- ДСТУ 3417-96 “Система сертифікації УкрСЕПРО. Процедура визнання результатів сертифікації продукції, що імпортується” та інші.

Вимоги до якості дитячого взуття встановлені ДСТУ ГОСТ 26165:2009 «Взуття дитяче. Загальні технічні умови». Крім того, окремо діють НД для деталей заготовки верху (ДСТУ 3923-99); деталей низу (ДСТУ 4261:2003); визначення сортності взуття (ГОСТ 28371-89); маркування, пакування, транспортування та зберігання взуття (ДСТУ 4142:2002); дефекти, терміни та визначення (ДСТУ 2158-93); окремі стандарти на методи випробування взуття.

Наявність серед діючої бази нормативних документів таких, що введені в дію 20-25 років тому, безперечно, створює технічні бар’єри у торгівлі. Адже вони є застарілими, а якщо і переглядалися та вносились зміни, то вони є несуттєвими і не вплинули загалом на проблему неактуальності: питання гармонізації вимог до продукції та удосконалення систем оцінювання відповідності постає особливо гостро. Підписання Угоди про асоціацію розкриває перспективи виходу на європейські ринки, але поки не буде усунено технічні бар’єри, реалізувати вихід буде неможливо. Тому необхідно залучати до розроблення та вдосконалення нормативної бази кваліфікованих спеціалістів, приводити вітчизняну нормативну базу у відповідність до вимог міжнародних стандартів, вводити в дію технічні регламенти. До того ж більшість наших виробників займаються виробництвом якісної та безпечної продукції, проблема лише у наявності відповідних супровідних документів, які б отримали визнання за кордоном.

У межах гармонізації вітчизняних стандартів зі стандартами Інтернаціональної Асоціації дослідження і випробувань у галузі екології текстилю, що працює під знаком ЕКО ТЕХ, вперше в Україні розроблено проект Державних санітарних правил і норм “Матеріали та вироби текстильні, шкіряні і хутрові. Гігієнічні регламенти використання”. Цей документ є особливо важливим для товарів дитячого сортименту. Зазначені Державні санітарні правила та норми підготовлені на підставі Законів України: “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” від 24.02.1994 № 4004–ХІІ; “Про охорону дитинства” від 26.04.2001 № 2402–ІІІ; “Про метрологію та метрологічну діяльність” від 15.06.2004 № 1765–ІV; “Про захист прав споживачів” від 01.12.2005 № 3161–ІV; нормативно-правових документів: Угода про партнерство і співтовариство України з Європейським Союзом від 16.06.1994 (ст. 51, ст. 56); Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо поетапного впровадження в Україні вимог директив Європейського Союзу, санітарних, екологічних, ветеринарних, фітосанітарних норм та міжнародних і європейських стандартів” від 19.03.1997 № 244; “Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні” затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України від 22.06.1999 р. № 1109 із змінами та доповненнями, затвердженими Кабінетом Міністрів України від 19.08.2002 р. № 1217 та від 04.09.2003 р. № 1402, Наказ МОЗ України "Про розробку санітарних норм та правил для виробів з текстилю, одягу та взуття" від 25.08.98 № 259. Галузеві нормативні документи та інструкції, які встановлюють вимоги до матеріалів текстильних, шкіряних, хутрових та виробів з них, повинні бути приведені у відповідність до цих санітарних правил і норм. Це приклад виваженого підходу до розроблення документа з врахуванням вимог ЄС та з перспективою на зовнішню торгівлю.

Висновки. Членство України в СОТ та підписання угоди про асоціацію з ЄС започаткували процес реформування вітчизняного законодавства та установ системи інфраструктури якості (у тому числі й установ з оцінювання відповідності). 27 червня 2014 року Україна зобов'язалась поступово досягти відповідності з технічними регламентами ЄС та системами стандартизації, акредитації, робіт з оцінювання відповідності та ринкового нагляду ЄС, а також дотримуватись принципів та практик, передбачених актуальними рішеннями та регламентами ЄС.

Реформування буде стосуватись і дитячого взуття зокрема. Український споживач, як і європейський, хоче та повинен мати можливість купувати безпечне та якісне взуття для дітей, забезпечити, що можливо завдяки досконалій процедурі оцінювання відповідності та технічній документації, що відповідає міжнародним вимогам. Робота в цьому напрямку є актуальною та матиме позитивні наслідки як для вітчизняного виробника, так і для споживача.

Список використаних джерел

1. *Отрошко В. А.* Проблеми вітчизняного ринку дитячого взуття / В. А. Отрошко, Н. В. Мережко // Економіка і управління в умовах глобалізації : матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29 січ. 2014 р. / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Ін-т екон. і упр. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2014. – С. 61.
2. *Бородина О.* На ринку України існує дуже жорстка, недобросовісна конкуренція контрабандного імпорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/interview/show/aleksandr-borodynya-na-rynke-ukrainy-sushchestvuet-ochen-09102012141000>.
3. *Офіційний сайт* Міністерства доходів та зборів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minrd.gov.ua/mitna-statistika>.
4. *Єдиний веб-портал* органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>.
5. *Катрич В.* Безпечність взуття для дітей / В. Катрич // Товари і ринки. – 2012. – № 2. – С. 211–216.
6. *Комплексне порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України у сфері нетарифних бар'єрів в торгівлі між Україною та ЄС: технічні бар'єри та санітарія і фіто-санітарія / Державний департамент з питань адаптації законодавства.* – К., 2011.
7. *Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності :* Закон України від 01.12.2005 № 3164-IV.
8. *Оцінка відповідності як вимога часу / В. М. Катрич, В. Ю. Гура, О. І. Шакуров, Г. О. Пономаренко // Формування і оцінювання асортименту, властивостей та якості непродовольчих товарів : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 22 листопада 2013 року) : тези доповідей : у 3 ч. Ч. III / відп. ред. П. О. Куцик. – Львів : Львів. комерц. акад., 2013. – С. 149–141.*